

A Estrada rural e urbana. Estudo comparativo de dous modelos demográficos (1870-1970)

Juan Andrés Fernández Castro

.II tñorudicnón

aesugdn aematedd oésucolX XIn ca e eocsnlodísa e aerladida erua-
band asErtda,ap boaoicnóq eum iop ortn oese irexc mo oacipat
luminicap l eúnlcoer ieot rudhn aocamcr aede oconím ameninee-
temtn egaírocale l noagh siotir aeporc raneee de tradición urbana. A
nova *vila* irrompe no século XX cun capital humano de máis de mil
almas e preparada para asumir a súa función de capital municipal e
centro urbano terciario dispensador dos servizos que demanda o seu
amplo territorio.

Cen anos antes, alá polo ecuador da décimoitava centuria, esta-
blecimos¹ certas diferencias entre o modelo demográfico tradicio-
nal e aqueloutro que poderíamos denominar *protourbano* estradense
caracterizado por unhas taxas de nupcialidade, fecundidade, natali-
dade e proporción de casados craramente superiores ó do seu entor-
no rural, mentres que a mortalidade de párvulos e adultos mantiña
unha tónica absolutamente acorde coa xeral, circunstancias revela-
doras dun optimismo demográfico que, unido á achega da inmigra-

1 FERNANDEZ CASTRO, J. A. "Familias e veciños do *lugar y aldea de La Estrada* a media-
dos do século XVIII", en *A Estrada, miscelánea histórica e cultural* nº 8, 2005, pp. 113-139.

ción interna, propiciou o definitivo despegue da vila dende o punto de vista poboacional.

Pasado o tempo ambos mundos, rural-urbana evolucionaron deica acadar o estado actual, non definitivo senón cambiante e suxeito ás particulares interaccións e influencias externas que rexen os reximes demográficos. Chegados a este punto cómpre propoñer xa algúns interrogantes; ¿cal é a realidade demográfica actual estradense?; ¿de que modo evolucionou no ámbito cronolóxico deste estudo?; ¿confírmase aquel *modelo urbano* de crecemento?; ¿cales son os seus rasgos distintivos?; ¿en que se diferencia do *modelo rural*?; ¿de que maneira se establece a interacción rural-urbano?; ¿como se concreta a relación entre os activos demográficos municipais e os supramunicipais?

A procura de respostas a estas e outras cuestións xurdidas ó fio do relato constitúen o principal obxectivo deste estudo.

1.a. Ámbito xeográfico

Comprende os 281'83 km² do municipio estradense, repartido en 51 parroquias e dispoñible en todo tipo de cartografía, polo que non precisa maior concreción.

Cómpre sen embargo definir xa de principio o concepto de *vila* ou *área urbana* termo que nesta monografía adquire un significado amplo, asimilable a núcleo urbano e área periurbana, entidades que conforman a parroquia da Estrada. Así, dende o punto de vista demográfico a vila estradense sumaríase a poboación do propio e estrito núcleo máis as barriadas periféricas que co tempo acabarán integrándose totalmente na rede urbana: Cañoteira, Decoita, Figueroa, Pedregal, Pozo do Barro, O Regueiro e Vilar. Estas pequenas entidades achegan ó conxunto urbano o 20 %, aproximadamente, do seu activo demográfico; as cantidades exactas especificadas por anos poderanse encontrar no apéndice que se ofrece ó final deste traballo.

1.b. Ámbito cronolóxico

A creación en España do Rexistro Civil, fonte primaria empregada na elaboración deste traballo, o 26 de decembro do 1870, vén coincidir, aproximadamente, co despegue demográfico da vila estradense. No século que transcorre deica a data límite deste traballo –1970–, A Estrada urbana multiplica por cinco a súa poboación inicial mentres que o conxunto municipal, que acada na década do sesenta o seu máximo secular, ve minguar inexorablemente o seu censo de habitantes. Nesta centuria defínese e desenvólvese plenamente o modelo demográfico estradense, certamente orixinal e ategado de peculiaridades que consideraremos polo miúdo no decurso do traballo.

1.c. As fontes; análise e crítica

No ano 1862 publicaba don Antonio de Valenzuela Ozores un curioso e hoxe venerable opúsculo² que consultamos na Biblioteca da Universidade compostelá, por certo cunha adicatoria do autor á *Sociedad Económica de Amigos del País* de Santiago. No preámbulo efectúase unha encendida loanza da estatística, método novedoso de análise matemático ó que se someten os datos resultantes do censo do 1860 na provincia de Pontevedra. Trátase dun feito moi significativo e revelador do tratamento que dende aquela pasou a dárselle ós grandes censos nacionais, elaborados e publicados con criterio científico a partir dos datos que proporcionaban os Rexistros Cívís, organismos ós que unha nova lei³ encomenda a recollida, custodia e rexistro nos libros correspondentes dos nacementos, defuncións, matrimonios e tutelas e curadorías da súa xurisdición. Nace esta ley imbuída do espírito revolucionario do sesenta e oito, plasmado na constitución do 1869 que consagra a liberdade de cultos e o matrimonio civil, circunstancia aducida polos lexisladores para retirar ós centenarios rexis-

2 VALENZUELA OZORES, A., *Memoria estadística sobre la provincia de Pontevedra y el censo de 1860*, Pontevedra, 1862.

3 A Lei de Rexistro Civil, aprobada polas Cortes Españolas o día 26-12-1870, entra en vigor o primeiro de xaneiro do ano seguinte.

tros parroquiais o carácter oficial que deica entonces detentaban. Sen embargo a lectura dos libros rexistrais civís –que empregamos a modo de fonte primaria na elaboracion deste traballo–, revela a constante alusion ás actas sacramentais parroquiais deica épocas ben recentes, chegándose no século dezanove a transcribir íntegra e literalmente as partidas de matrimonio extendidas polos párrocos correspondentes.

Dende o punto de vista do seu contido, presentación e organización podemos engadir:

- I.c.i. As partidas dos primeiros anos exténdense en folios totalmente manuscritos, non normalizados e describindo polo miúdo o acto rexistral, circunstancia que fai laboriosa a lectura e explotación dos datos. Unha vez instaurados os formularios impresos, estes sofren multitude de variante no decurso dos anos.
- I.c.ii. Obsérvase tamén unha certa desorganización a causa da lentitude coa que se estende polas áreas rurais a nova obriga rexistral. Esta eiva induce fundamentalmente rexistros fóra de prazo, dándose demoras de ata vinte anos no asentamento de matrimonios, decesos e nacementos.
- I.c.iii. Cómpre prestar moita atención a aquelas particularidades rexistrais dos primeiros anos, pois poden producir erros cuantitativos e cualitativos no investigador, só soslaiables, para esta época, mediante a revisión de cada acta.
- I.c.iv. As diferentes partidas constitúen unha ricaz e variada fonte de información. Así, na marxe da puramente demográfica, aqueles documentos son susceptible de explotación en áreas tan diversas como a economía, hábitos relixiosos, medicina histórica, toponimia, rueiro histórico, onomástica, xenealoxía, sectores económicos, diversificación profesional e moitos outros non trasladados posteriormente ás publicacións periódicas oficiais.
- I.c.v. A explotación directa da fonte primaria, neste caso os diversos libros do Rexistro Civil de A Estrada (RCE)⁴ entre os anos

4 A miña gratitude a tódolos funcionarios do Xulgado de A Estrada, especialmente a Ángeles e Santiago, responsables do Rexistro Civil.

1871 e 1970, abondo lenta e laboriosa, ofrece sen embargo a enorme vantaxe de poder acceder, como arriba se especifica, a aspectos de capital importancia no proceso de reconstrucción demográfica de pequenas áreas xeográficas de xeito que a redución da escala propicie un coñecemento máis detallado e intensivo daquela realidade. Así mesmo circunstancias que trascenden do puramente demográfico, raianas co estudo das mentalidades ou co relato vivo da historia da vida cotiá, só se fan perceptibles mediante a lectura directa dos rexistros.

II. Unha panorámica xeral

Preténdese neste capítulo ofrecer unha visión global e eminentemente cuantitativa da poboación estradense en comparación coas cifras provinciais, de Galicia e do total español. Máis adiante ofreceremos un cadro semellante a escala reducida integrando exclusivamente os datos municipais desdoblados respectivamente nos agregados rural e urbano.

Táboa 1. Poboación municipal estradense no conxunto provincial, galego e nacional

Ano	Municipio	Pontevedra	Galicia	España
1860	22.807	440.259	1.799.224	15.655.467
1877	23.528	451.946	1.848.027	16.631.869
1887	24.891	443.385	1.894.559	17.560.352
1897	24.700	447.612	1.941.023	18.121.472
1900	23.916	457.261	1.980.515	18.616.630
1910	24.168	495.356	2.063.589	19.990.909
1920	25.471	533.419	2.124.244	21.388.551
1930	26.623	568.011	2.230.281	23.677.095
1940	27.240	641.763	2.495.860	26.014.278
1950	28.169	671.609	2.604.200	28.117.873
1960	28.716	680.229	2.602.962	30.582.936
1970	27.550	750.701	2.583.674	33.956.047

FONTE: Instituto Nacional de Estadística (INE).

Na análise das columnas pódese salientar a práctica inmovilidade demográfica do concello estradense que no decurso de máis dun

século apenas multiplica por 1'20 o seu activo poboacional logrado case exclusivamente a expensas do dinamismo da vila, como máis adiante se verá.

A provincia dá, sen embargo, mostras de certo optimismo demográfico, logrado gracias á achega poboacional da zona costeira, a propia capital e a cidade de Vigo. A provincia de Pontevedra multiplica por 1'70 o seu capital humano inicial.

Faise tamén patente a atonía demográfica galega naquel periodo –veremos máis adiante a influencia do efecto emigración–, cun factor de crecemento de 1'43 no que se intúe o lastre demográfico de Ourense e Lugo.

No mesmo periodo o conxunto do país logra máis que dobrar a poboación multiplicando por 2'169 os activos do 1860.

En resumo, un municipio poboacionalmente *pleno* sen apenas capacidade de manobra cun *rus* que se baldeira dramaticamente e unha vila que acolle poboación do propio concello e inmigrantes interiores.

A observación transversal do cadro non fai mais que poñer en evidencia, e incluso resaltar, o anteriormente anotado.

- ▮ Progresivo deterioro do peso específico do concello estradense respecto da provincia: 5'18% da súa poboación total no 1860 e tan só 3'66% no 1970.
- ▮ Confírmase o dinamismo provincial: Pontevedra achega ó total galego o 24'6% de habitantes no 1860, cantidade que ascende deica o 29'05 % no ano 1970.
- ▮ E por último constátase o derrube demográfico de Galicia que contribuía cun 11'49 % ó total español no 1860, facéndoo no 1970 cun mingoadísimo 7'60 %

Táboa 2. A poboación estradense no conxunto provincial. Porcentaxe de participación e índices (1900 = 100)

Anos	Habitantes	% provincial	índices
1860	22.807	5´18	99´04
1877	23.528	5´20	99´42
1887	24.891	5´61	107´26
1897	24.700	5´51	105´35
1900	23.916	5´23	100
1910	24.168	4´87	93´11
1920	25.471	4´77	91´20
1930	26.623	4´68	89´48
1940	27.240	4´27	81´64
1950	28.169	4´19	80´11
1960	28.716	4´22	80´68
1970	27.550	3´66	69´98

FONTE: INE. Elaboración propia

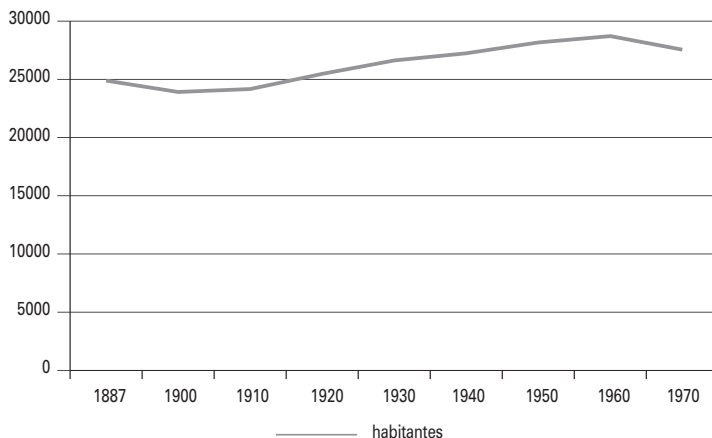
A presente táboa permítenos a análise pormenorizada da evolución da poboación estradense e a súa progresiva perda de peso no conxunto provincial. Obsérvase, en primeiro lugar, que o municipio chega ó século XX cun volume poboacional estabilizado que ronda os 24.000 h. de media nas catro últimas décadas do XIX, o que lle permite achegar ó conxunto provincial un nada despreziable 5´3 % da súa poboación. Sen embargo a entrada do século XX vai supor o inicio do progresivo descenso daquela porcentaxe, que pasa a situarse en torno ó 4´5 % entre 1910 e 1960, para caer definitivamente na derradeira década –a pesar do aumento da poboación municipal en termos absolutos–, deica alcanzar un 3´66 %, equivalente ó índice 69´9, no 1970. A modo de resumo: lentísimo crecemento do concello da Estrada achacable ás baixas taxas de natalidade e fecundidade e ó peso da emigración fronte a unha provincia moito máis dinámica que basea o seu crecemento nas vilas e cidades costeiras.

Táboa 3. Poboación urbana: cifras absolutas e aportación ó conxunto municipal (índice 100 = 1910)

Ano	Pob. urbana	% participación	Índices
1887	1.105	4'43	70'54
1900	1.421	5'94	88'92
1910	1.616	6'68	100
1920	1.869	7'33	109'73
1930	2.295	8'62	129'04
1940	2.467	9'05	135'47
1950	2.977	10'56	158'08
1960	3.408	11'86	177'54
1970	4.964	16'01	239'67

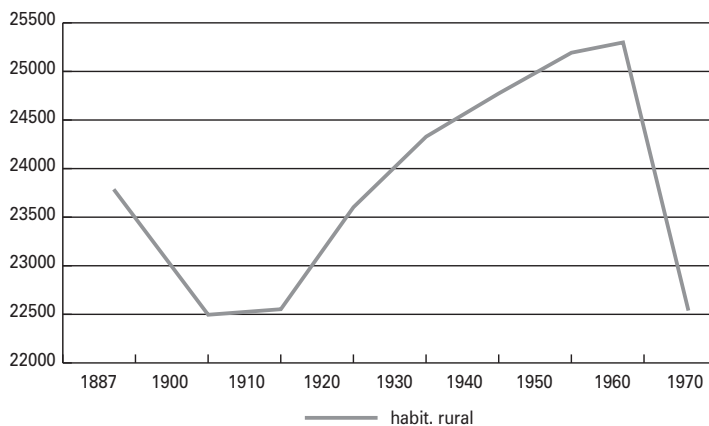
Fonte: INE. Elaboración propia.

A análise evolutiva da poboación urbana estradense evidencia, en primeiro lugar, un incremento poboacional de 3.859 entre os anos extremos da mostra, equivalente a un factor de crecemento do 4'49 %, cifra moi considerable que explica abondo o progresivo aumento da influencia da vila da Estrada no conxunto municipal. Así, no 1887 só o 4'43 % dos estradenses (1.105 persoas) residían na capital municipal, mentres que o outro 95'57 % (equivalente a 23.786 almas) facían na súa área rural. A situación sofre no decurso do século unha fonda e progresiva transformación que culmina no 1970 de forma ben distinta; agora fan vida urbana nada menos que o 16'01% dos estradenses, cifra equivalente a case cinco mil persoas, mentres que habitan o rural o 83'9 % (22.586 persoas). As cifras expresan con meridiana claridade a realidade do proceso: fulgurante incremento da poboación urbana fronte a un rural que se baldeira dramaticamente.

Gráfica 1. Evolución da poboación total estradense 1887-1970

FONTE. INE. Elaboración propia

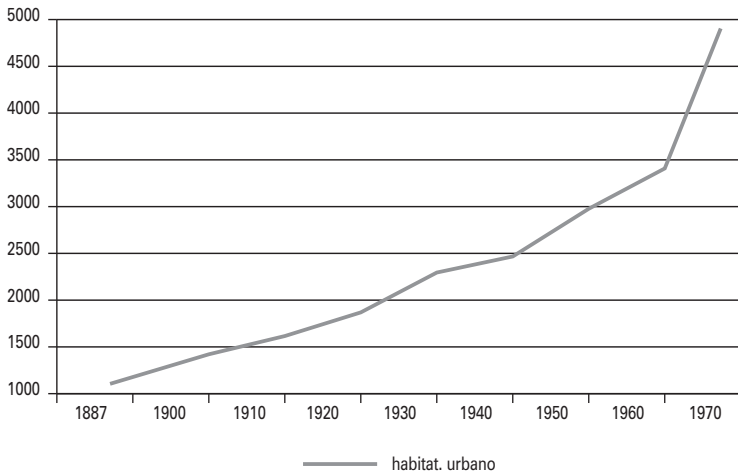
Unha liña case plana con lixeira tendencia alcista: velaquí a plasmación gráfica do modelo evolutivo da poboación estradense, caracterizado polo seu escasísimo crecemento.

Gráfica 2. Evolución da poboación rural estradense, 1887-1970

FONTE. INE. Elaboración propia.

A longa e sostida remontada do crecemento rural, localizada entre os anos 1920 e 1960, e a súa posterior caída constitúen as incidencias máis salientables desta gráfica, complementaria da seguinte, que representa o crecemento urbano. Esta perda de activos demográficos do rural coincide co inicio do ciclo migratorio europeo e a intensificación do xa antigo abandono do campo para se instalar na capital municipal, circunstancia que se constata nidiameante na seguinte gráfica.

Gráfica 3. Evolución da poboación urbana estradense, 1887- 1970

FONTE. INE. Elaboración propia.

O crecemento constante e regular deica o 1960 caracteriza este modelo urbano estradense. A inflexión alcista daquel ano, que eleva a 4.964 habitantes no 1970 os 3.408 de dez anos antes, vén coincidir, aproximadamente, co descenso que experimenta a área rural.

Táboa 4. Crecemento municipal comparativo 1900-1970
(índice 100 = 1900)

Concellos	Habit. 1900	Habit. 1970	Crecemento	Índices
A Estrada	23.916	27.550	3.634	115'19
Forcarei	7.751	7.045	- 706	90'89
Cuntis	5.866	7.282	1.416	124'13
Lalín	16.238	19.405	3.167	119'50
Silleda	11.483	10.493	- 990	91'37

FONTE: INE. Elaboración propia.

O estudo rexional dos crecementos municipais pon de manifesto, basicamente, dúas realidades demográficas. Por unha banda están os axuntamentos que perderon poboación (Silleda e Forcarei) cuns índices de 91'37 e 90'89 respectivamente e, pola outra, os concellos que medraron, entre os que se encontra o da Estrada que incrementou en 3.634 o seu haber poboacional –índice 115'19–.

Cabería establecer unha gradación entre estes últimos, situándose Cuntis, cun índice 124'13, no primeiro lugar, seguido de Lalín (119'50) e por último A Estrada que apenas sobrepasa o índice 115. Rexionalmente, pois, ponse tamén de manifesto a apatía demográfica desta comarca da Galicia interior, que nalgúns concellos acadaba cifras moi preocupantes.

III. Distribución territorial da poboación

O termo municipal estradense abrangue unha superficie de 281'83 km² sobre a que se asenta, dunha maneira abondo irregular, o seu efectivo humano. Chairas de uso agrícola, vales fluviais, pequenos núcleos protoindustriais e, sobre todo, a capital municipal actúan como polos de atracción dun territorio organizado en parroquias, mentres que as áreas antiecuménicas, fundamentalmente as zonas montañosas da periferia, historicamente deshabitadas, constitúen áreas de moi escaso asentamento humano.

Táboa 5. Densidades de poboación do concello estradense (281'83 km²)

Ano	A h/km ²	B h/km ²
1887	88'31	85'70
1900	84'85	81'05
1910	85'75	81'25
1920	90'37	85'04
1930	94'46	87'65
1940	96'65	89'26
1950	99'95	90'77
1960	101'89	91'19
1970	97'75	81'38

FONT. INE. Elaboración propia. A: densidade total. B: densidade da área rural.

Na columna A do cadro expresamos a densidade total ou bruta do concello, que supera levemente a media galega do periodo (83 h/km²) pero encóntrase bastante lonxe da media provincial, situada en torno ós 143 h/km².

Sen embargo, tendo en conta que un promedio moi importante da poboación –que fluctúa entre o 6 e o 16 % –, ubícase no reducido ámbito de capital municipal (1'52 % do territorio) optamos por segregar a parroquia urbana (4'3 km²) e efectuar o cálculo exclusivamente cos efectivos da zona rural, o que nos ofrece, na columna B, unha distribución da poboación máis acorde coa realidade.

Táboa 6. Estudo comparativo das densidades

Ano	A Estrada h/km ²	Pontevedra h/km ²	Galicia h/km ²	España h/km ²
1900	84'85	102'14	67'59	36'84
1910	85'75	110'64	70'10	39'48
1920	90'37	119'15	72'16	42'21
1930	94'46	126'87	75'77	46'69
1940	96'65	143'35	84'79	51'27
1950	99'95	150	88'57	55'43
1960	101'89	151'94	88'43	60'29
1970	97'75	167'67	87'77	67

FONT. INE. Elaboración propia.

As cifras de densidade do concello estradense, que acadan o seu cumio secular no 1960, sitúanse nunha posición intermedia entre as moi optimistas da provincia, engrosadas polos aportes das cidades e franxa litoral, e as máis demoradas de Galicia, que acusan o déficit de Ourense e Lugo. A análise diacrónica evidencia o moderado crecemento estradense e galego, con factores de crecemento 1'15 e 1'29 respectivamente; o máis optimista de Pontevedra, que multiplica por 1'64 a súa densidade, e o espectacular crecemento do conxunto nacional case duplicando as cifras do ano 1900.

Táboa 7. Densidades de poboación. Estudo comparativo comarcal

Ano	A Estrada h/km ²	Lalín h/km ²	Silleda h/km ²	Forcarei h/km ²	Cuntis h/km ²
1900	84'85	53'94	70'98	46'09	72'9
1910	85'75	54'18	76'49	49'93	81'44
1920	90'37	55'87	81'62	54'54	83'45
1930	94'46	58'23	77'41	53'44	81'65
1940	96'65	61'86	75'42	54'97	89'75
1950	99'95	63'12	83'39	53'76	96'83
1960	101'89	65'20	72'68	48'04	95'57
1970	97'75	64'46	64'86	41'89	90'51

FORNTE. INE. MIRALBÉS BEDERA, R., TORRES LUNA, M., RODRÍGUEZ MARTÍNEZ, R., *Mapa de límites de las Parroquias de Galicia*. USC. Santiago de Compostela, 1979. Elaboración propia.

IV. A evolución do crecemento

A natalidade ou número de nados vivos e a mortalidade constitúen os dous factores básicos do crecemento da poboación. Sen embargo este cálculo básico debe ser correxido mediante a introdución do factor migratorio. A área estradense constitúese historicamente en área exportadora de poboación; sen embargo cómpre matizar este feito, no sentido de que o propio núcleo urbano, a vila da Estrada, basou o seu crecemento na importación de inmigrantes interiores.

Táboa 8. Concello da Estrada, crecemento natural

Anos	Nacementos	Defuncións	Crecemento natural
1871-1880	5.481	5.379	102
1881-1890	5.290	5.506	- 216
1891-1900	5.785	5.005	780
1901-1910	6.458	4.809	1.649
1911-1920	6.179	4.591	1.588
1921-1930	5.956	3.730	2.226
1931-1940	5.976	3.850	2.126
1941-1950	5.910	3.636	2.274
1951-1960	4.436	2.658	1.778
1961-1970	3.903	2.451	1.452

FONTE. Rexistro Civil da Estrada (RCE) libros de nacementos e defuncións 1871-1970. Elaboración propia.

Obsérvese que a entrada no século vinte vén precedida dunha época de altísima mortalidade que hipoteca dramaticamente o crecemento poboacional. Dende entón, e a pesar da anomalía da década 1911-20 producida pola epidemia gripal do 1918, e a leve ralentización da Guerra Civil, o ritmo de crecemento segue unha marcha bastante homoxénea deica a década dos anos sesenta, cando se produce o cambio de tendencia á baixa. O bache do decenio 1881-1890 prodúcese polo efecto recorrente de epidemias de varicela, tífus e cólera ó que cómpre engadir a acción permanente da tise ou tuberculose pulmonar.

A evolución da natalidade estradense poderíase secuenciar da seguinte maneira: fase de crecemento deica 1920; fase de estabilización, entre 1921 e 1950 e, por último, fase de franco descenso a partir de entón.

A mortalidade, pola súa parte, revela un descenso progresivo e sostido –que máis adiante se matizará mediante as oportunas taxas–, agás os episodios de sobremortalidade da Guerra civil e posteriores secuelas, facéndose tamén evidente, *sensu contrario*, a xeralización da atención médica e emprego dos antibióticos a partir do 1950.

Sen embargo os índices ofrecidos no cadro anterior (crecemento natural) cómpre matizalos convenientemente sometendo ó oportuno proceso de cálculo os datos que os censos nos ofrecen. O resultado así obtido (crecemento real) axústase máis á realidade.

Táboa 9. Municipio da Estrada: crecemento natural, crecemento real e saldo migratorio

Anos	Crec. Real	Crec. Natural	Saldo Migratorio
1901-10	252	1.649	- 1.372
1911-20	1.303	1.588	- 285
1921-30	1.154	2.226	- 1.072
1931-40	615	2.126	- 1.511
1941-50	929	2.274	- 1.345
1951-60	547	1.778	- 1.231
1961-70	- 1.166	1.452	336

FORNTE: INE. RCE. Elaboración propia según metodoloxía de HERNÁNDEZ BORGE, J. *Dinamismo y estructura de la población en la provincia de Pontevedra (1900-1970)*. Santiago de Compostela, 1974.

O crecemento real acusa un descenso continuo da poboación municipal que culmina na derradeira década cun saldo craramente negativo. Este incesante devalar hai que achacarllo ó masivo éxodo de persoas que buscaban na emigración unha mellora das condicións de vida que a súa terra natal, no límite mesmo da capacidade de subsistencia, lles nega. Salientamos o paréntese migratorio da década 1911-1920, coincidente coa Primeira Guerra Mundial e a 1961-70, momento de descenso da emigración transoceánica e inicio do ciclo europeo.

Como veremos, o saldo migratorio estradense segue unha traxectoria bastante similar á pontevedresa deica a metade do século, momento en que o total provincial se separa do municipal superándoo:

1901-10: 5'70 e 3'26. 1911-20: 1'14 e 0'13; 1921-30: 4'11 e 3'60; 1931-40: 5'04 e 3'16; 1941-50: 4'85 e 6'28; 1951-60: 4'32 e 10'40; 1961-70: 1'19 e 1'92.

As cantidades van expresadas en tantos por cen. A primeira corresponde a A Estrada e a segunda a Pontevedra. O cálculo de

poboación resulta da semisuma do número de habitantes do primeiro e último ano de cada década.

Táboa 10. Taxa comparativa do crecemento vexetativo por decenios

Anos	A Estrada ‰	Pontevedra ‰	Galicia ‰
1901-10	6´85	11´27	10´36
1911-20	6´39	7´26	6´61
1921-30	8´54	9´82	9´44
1931-40	7´89	9´03	8´55
1941-50	8´20	9´87	8´77
1951-60	6´25	11´68	9´07
1961-70	5´16	11´80	8´09

FONTE: Método de elaboración e cifras de Pontevedra e Galicia: EIRAS ROEL, A. "Demografía" en *Gran Enciclopedia Gallega*. T. VIII, pp. 245-256. Para A Estrada: RCE e INE, elaboración propia.

As cifras da Estrada, que son moi baixas, incluso inferiores á media galega, non fan máis que confirmar a apatía demográfica dun territorio que no decurso de setenta anos apenas foi capaz de incrementar o se activo humano en 3.600 persoas. O período máis optimista sitúase entre os anos vinte e corenta –co consabido declive da Guerra Civil–, entrando xa na década dos cincuenta naquel dramático devalar do crecemento que culmina coa baixísima taxa da década 1961-1970, correspondente en cifras absolutas a un crecemento real negativo de 1.166 persoas.

Táboa 11. Taxa de crecemento natural comparativo: Vila de A Estrada, total municipal e área rural

Anos	Vila Estrada ‰	Total municipio ‰	Área rural ‰
1901-10	14´82	6´85	6´32
1911-20	15´43	6´39	5´71
1921-30	13´49	8´54	8´1
1931-40	9´15	7´89	7´77
1941-50	13´29	8´20	7´65
1951-60	14´03	6´25	5´26
1961-70	14´69	5´16	3´49

FONTE: INE e RCE, según método Eiras Roel, op. cit. pax. 249. Elaboración propia.

V. A natalidade

Táboa 12. Natalidade: conxuntos decenais, 1871-1970. Total municipal, urbana, % de participación da urbana na total e relación de masculinidade no núcleo urbano ó nacer

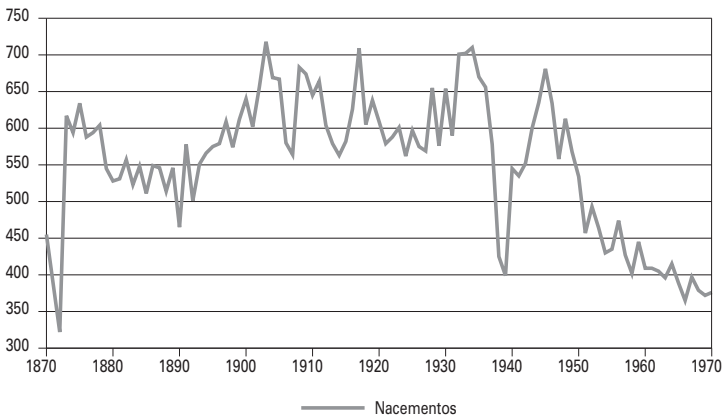
Anos	Total municipal	Urbana	% Participación	R. masc.
1871-1880	5.481	331	6´03	90´22
1881-1890	5.290	390	7´37	121´59
1891-1900	5.785	426	7´36	104´80
1901-1910	6.458	444	6´87	91´37
1911-1920	6.179	502	8´12	117´3
1921-1930	5.956	531	8´91	111´55
1931-1940	5.976	489	8´18	94´04
1941-1950	5.910	650	10´99	115´94
1951-1960	4.436	698	15´73	96´61
1961-1970	3.903	920	23´57	93´68
TOTAL	55.374			102´67

O concello estradense aborda o século vinte cunha natalidade estabilizada en torno ós cinco mil cincocentos nacementos por década, equivalentes a uns 552 por ano. Co novo século ascende a un rango superior que fluctúa entre os 6.400 e 5.900 deica o ano 1950, momento en que empeza o inexorable declive da natalidade,

que acada na derradeira etapa unha media decenal de só 3.903 nados, ou o que é o mesmo, menos de catrocentos anuais.

A vila presenta unha realidade ben distinta, caracterizada por un crecemento continuo e uniforme –coa única excepción da década 1931-40 que acusa a depresión da Guerra–, que culmina nos anos setenta do pasado século acadando máis de novecentos nacementos, ou o seu equivalente a noventa e dous anuais, cifra que ilustra ás craras o fulgurante crecemento da vila cando o comparamos cos 33 de cen anos antes. En resume: o declive da natalidade no ámbito municipal ten o seu contrapunto no optimismo demográfico da vila, que se beneficia do incremento dos nacementos (relativizado polo control da natalidade) e o efecto da inmigración, que compensa sobradamente a feble emigración urbana.

Gráfica 4. A natalidade no concello estradense, 1870-1970

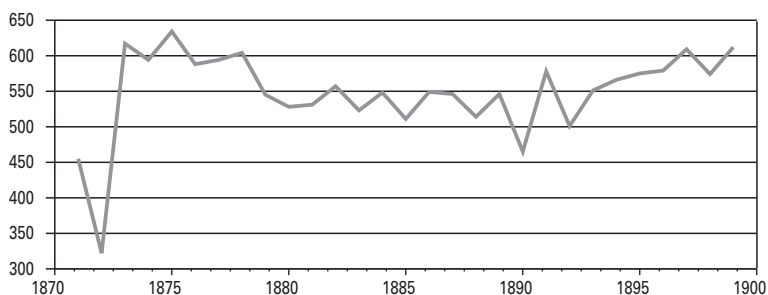
FONTE. RCE, elaboración propia.

A evolución secular da natalidade estradense presenta unha tónica xeral descendente con tres etapas ben diferenciadas:

1. Os trinta últimos anos do século XIX caracterízanse por unha estabilización dos nacementos en torno ós cincocentos cincuenta anuais observándose unha aceleración finisecular que vai elevar amplamente aquel promedio. Poñemos en corente-

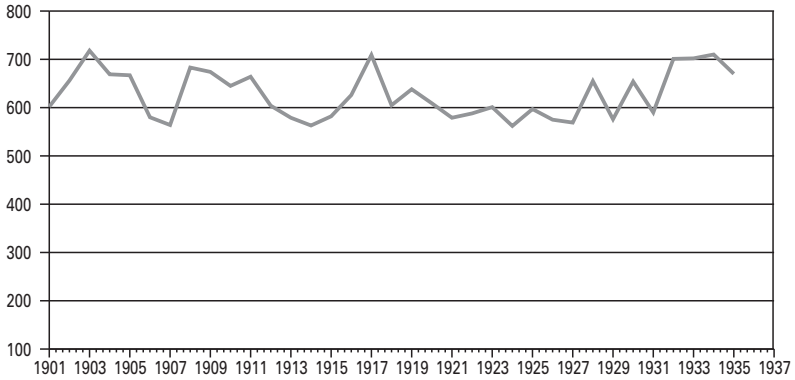
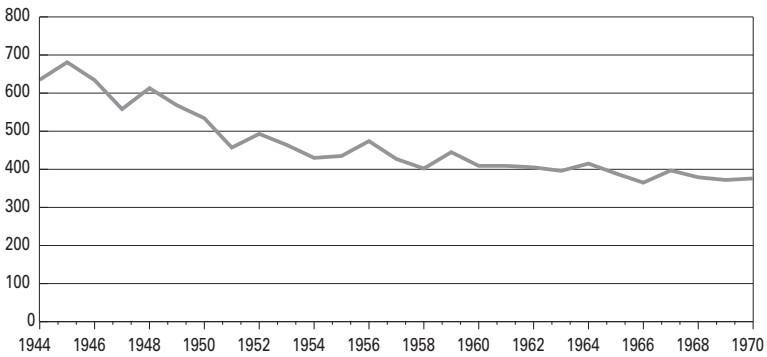
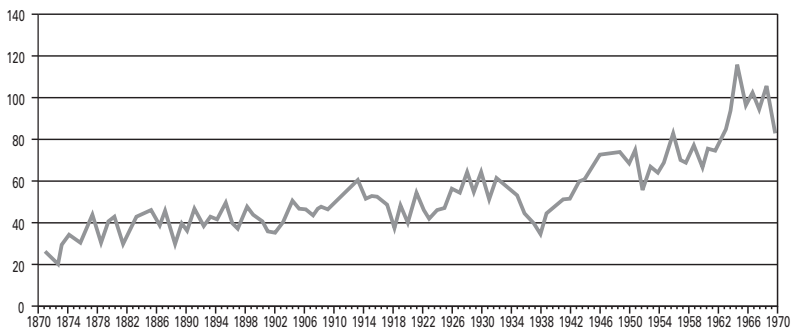
na as cifras dos catro primeiros anos da serie por posibles defectos de rexistro (gráfica 5).

Gráfica 5. Nacementos 1870-1899, estudo de detalle

FONTE. RCE. Elaboración propia

2. Etapa de optimismo demográfico localizada entre o 1900 e 1936, ano en que se inicia a crise da Guerra Civil. Cunha media anual de máis de seiscentos nacementos, neste período rexístranse, ademais, os máximos seculares nos anos 1903, 1917 e 1934 con 718, 709 e 710 nacementos respectivamente (gráfica 6).
3. Período crítico 1936-1940 no que os nacementos se reducen a mínimos históricos (só 399 no 1939). Sen embargo o acúmulo ou “reserva” poboacional co que se chega a este quinquenio vai propiciar a posterior recuperación.
4. Intensa pero breve recuperación demográfica entre os anos 1940 e 1945.
5. Inicio da caída definitiva da natalidade –a pesar da brevísima remontada do 1948–, deica situarse en promedios anuais inferiores a 400 nacementos (gráfica 7).

Gráfica 6. Nacementos 1900-1935, estudo de detalle**Gráfica 7. Nacementos 1944-70, estudo de detalle****Gráfica 8. A natalidade na vila da Estrada, evolución secular**

FONTE: RCE. Elaboración propia.

A poboación urbana estradense presenta unhas pautas de crecemento certamente orixinais e que en nada concordan co total municipal que xa se tratou no anterior apartado. En primeiro lugar, a tendencia evolutiva mostra unha liña ascendente, regular e sen apenas inflexións importantes, agás o período da Guera Civil e posguerra deica o 1942. O cumio secular sitúase no 1965 con 116 nacidos, equivalentes ó 30% do total municipal, dato revelador dunha realidade que xa puxemos de manifesto: fronte a apatía demográfica da extensa área rural, a natalidade urbana eríxese en motor e líder do crecemento do concello estradense.

Táboa 13. Taxa anual media de natalidade: ámbito urbano, municipal e provincial, 1887-1970

Anos	Vila	Municipio	Provincia
1887-1900	32'63	22'99	-
1901-1910	29'23	26'86	32'83
1911-1920	28'75	24'89	28'26
1921-1930	25'50	22'86	27'51
1931-1940	20'53	22'18	24'91
1941-1950	23'87	21'33	23'27
1951-1960	21'86	15'59	21'13
1961-1970	21'97	13'87	20'58

FONTE: RCE, INE, EIRAS ROEL, A. Op. cit. pax 248 para a provincia. Elaboración propia.

A evolución secular da natalidade mostra unha tendencia claramente regresiva nas tres circunscricións analizadas, pero que se fai máis acusada no ámbito municipal onde na década 1961-70 se observan unhas taxas de natalidade equivalentes á metade das rexistradas a comezos do século XX. O descenso é máis moderado na vila dándose na derradeira década unha taxa bastante optimista, superior á provincial, á galega (17'24) e á española (20'52); non esquezamos, sen embargo que se trata de cifras urbanas, de poboación máis xove e un gran número de matrimonios, nin que o seu incremento demográfico se efectuou, fundamentalmente, a base de inmigrantes.

Vi. Unha fonte pouco habitual

No decurso do proceso de explotación das fontes procedentes do RCE, tivemos a oportunidade de examinar uns rexistros que habitualmente non se encontran a disposición do investigador, polo que moi raramente se citan nos estudos demográficos.

Trátase dunha moi breve secuencia cronolóxica dos denominados *Registros de fetos y abortos* ou *Legajos de fetos*, que recollen as certificacións médicas dos abortos e mortes acaecidas antes das vinte e catro horas de vida preceptivas para poder rexistrar civilmente ó nacido. Aínda que non interveñen directamente no proceso demográfico, non pode negarse a importancia destes nacementos frustrados á hora de afrontar estudos sobre a dinámica interna da poboación como fecundidade, número de fillos por matrimonio ou intervalos interxénésicos, entre outros.

A propia limitación e brevidade da serie –apenas vinte anos entre 1932 e 1956–, impide o establecemento de conclusións definitivas e a extrapolación a outros ámbitos demográficos, limitándonos a expoñer un breve resumo de carácter eminentemente cuantitativo (táboa 14).

Táboa 14. A Estrada: nados vivos, abortos e % sobre os nacementos

Ano	Nº nados vivos	Nº Abortos	% sobre os nados
1932	701	26	3´70
1933	702	39	5´55
1934	710	28	3´94
1935	670	36	5´37
1936	656	25	3´81
1937	578	30	5´19
1938	425	21	4´94
1939	399	20	5´01
1940	545	28	5´13
1941	535	27	5´04

Ano	Nº nacidos vivos	Nº Abortos	% sobre os nacidos
1944	635	26	4'09
1945	681	31	4'55
1946	634	25	3'94
1948	613	22	3'58
1949	568	19	3'34
1950	534	24	4'49
1951	457	37	8'09
1952	493	47	9'53
1956	474	37	7'80
Total	11.010	548	

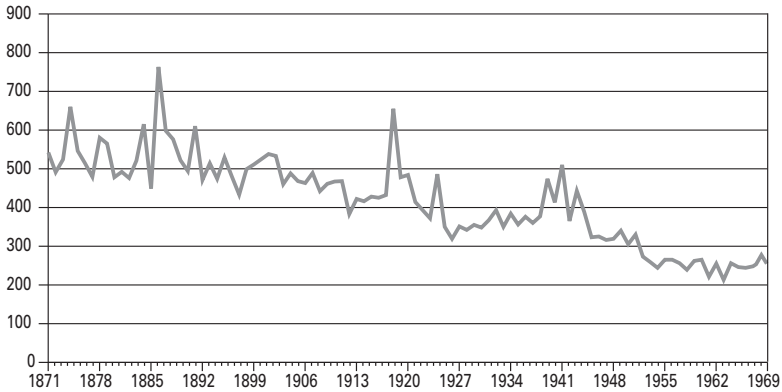
VI. A mortalidade

Antes de abordar o exame detallado da mortalidade ofrecemos os datos brutos do movemento secular de óbitos.

Táboa 15. Número de persoas falecidas, conxuntos decenais 1871-1970; municipio e área urbana

Anos	Municipio	Vila
1871-1880	5.379	171
1881-1890	5.506	239
1891-1900	5.005	261
1901-1910	4.809	219
1911-1920	4.591	233
1921-1930	3.730	250
1931-1940	3.850	271
1941-1950	3.636	288
1951-1960	2.658	250
1961-1970	2.451	305
TOTAL	41.615	

FONTE. RCE. Elaboración propia

Gráfica 9. Mortalidade total na Estrada, 1871-1970

FONTE. RCE. Elaboración propia

A evolución da mortalidade, como ven sendo habitual na demografía galega, presenta unha liña craramente descendente, pasando dos 550 decesos anuais entre 1871 e o remate da década do 1880, ós menos de 250 a partir do 1950. As taxas son, como se verá na correspondente táboa, benignas abondo, inferiores ás provinciais, circunstancia que mitigou o desastre demográfico propiciado pola acción conxunta da emigración e unha feble natalidade.

Táboa 16. Taxas comparativas de mortalidade total por decenios: área urbana, municipio e provincia

Anos	Vila ‰	Municipio ‰	Pontevedra ‰
1887-1900	19´85	21´04	-
1901-1910	14´42	20	21´56
1911-1920	13´37	18´49	21
1921-1930	12	14´32	17´69
1931-1940	12´01	14´29	15´88
1941-1950	10´58	13´12	13´40
1951-1960	8´58	9´34	9´45
1961-1970	7´28	8´71	8´78

FONTE. RCE, INE. Para a provincia de Pontevedra, EIRAS ROEL, A. op. cit. pax. 249. Elaboración propia.

As cifras presentan unha clara tendencia descendente coa única excepción –perceptible só na vila e menos intensa do que cabería esperar–, do impacto negativo da Guerra Civil, circunstancia que no conxunto municipal se traduce nunha mínima ralentización da tónica, cun descenso de só tres centésimas. A xeralización dos anti-bióticos xunto co emprego de vacinas e a mellora da atención médica contribuíu a lograr unhas taxas de mortalidade moi aceptables e acordes coa tónica española daquela época.

Táboa 17. Taxa de mortalidade infantil \leq 1 ano. Vila de A Estrada, 1871-1970

Anos	Mortalidade infantil ‰
1887-1900	4'35
1901-1910	2'30
1911-1920	1'43
1921-1930	1'20
1931-1940	1'42
1941-1950	1'10
1951-1960	0'25
1961-1970	0'23

FONTE. RCE. Elaboración propia.

A demografía histórica ofrece para estas terras unhas taxas de mortalidade que poden chegar a un 20 % dos nacidos menores de un ano, mentres que falece o 41 % antes cumprir os 18º. Sen embargo estas estremecedoras cifras corresponden a mediados do século XVIII, moi alonxadas das que se presentan neste traballo.

A tendencia descendente vese unicamente interrompida polo desastre da GCE e toda a serie de epifenómenos que afectaron moi negativamente ó primeiro e máis vulnerable tramo da vida. As taxas das últimas décadas acusan o descenso espectacular da mortalidade infantil inducido polas melloras médicas, asistenciais, hixiénicas e alimentarias.

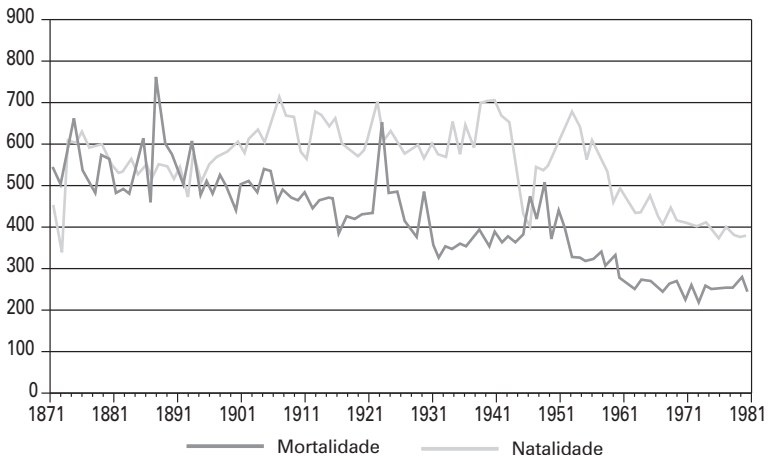
5 REY CASTELAO, OFELIA. *Aproximación a la historia rural en la comarca de La Ulla (Siglos XVII y XVIII)*, Santiago de Compostela 1981, pp. 50-55.

V. a. *Detección e análise das crises de mortalidade*

No ámbito cronolóxico que comprende este estudo localízanse catro periodos críticos, caracterizados todos eles por un incremento dos decesos superior ó 30 %: 1874, 1886, 1918 e o periodo 1938- 43. A cada unha destas profundas crises de mortalidade segue unha recuperación igual de intensa que precede a unha secuela atenuada da anterior, conforme á secuencia: crise → recuperación → subcrise. Así á crise do 1874 (660 defuncións) correspóndelle a do 1879 con 565 óbitos; á do 1886, con 763 defuncións segue a do 1891 na que faleceron 610 persoas. A secuela do 1924, con 486 defuncións vai precedida da crise do ano 1918, que rexistra 655 mortos e, por último, o longo periodo depresivo localizado entre os anos 1939 e 1943 presenta tres cotas máximas de defuncións: 1939 con 474, 1941 con 510 e 1943 que rexistra 443.

As crises demográficas de máis calado prodúcense habitualmente pola acción combinada dunha caída dos nacementos e unha mortalidade anormalmente alta. Con frecuencias estes periodos depresivos van tamén acompañados dunha redución dos matrimonios.

Gráfica 10. Evolución da natalidade e mortalidade no concello estradense 1871-1970

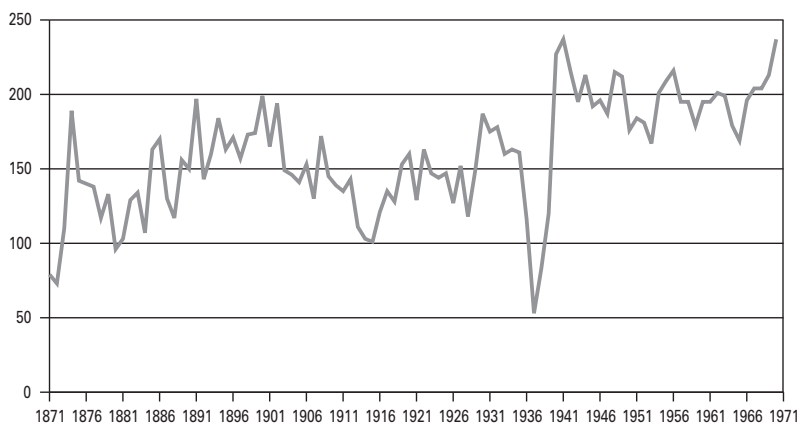
FONTE. RCE. Elaboración propia.

Taboa 18. Vila da Estrada: distribución da mortalidade por sexos. Relación de masculinidade ó morrer, 1871-1971

Anos	Varóns nº	Mulleres nº	Razón
1871-80	79	78	101'28
1881-90	122	117	104'27
1891-00	132	129	102'32
1901-10	110	109	100'91
1911-20	112	121	92'56
1921-30	129	121	106'61
1931-40	138	133	103'75
1941-50	146	142	102'81
1951-60	123	127	96'85
1961-70	139	166	119'82
TOTAL	1.230	1.243	98'95

VII. Nupcialidade

Gráfica 11. Nupcialidade no concello estradense.

FONTE. RCE. Elaboración propia.

A evolución da nupcialidade no concello estradense debuxa unha liña abondo sinuosa con épocas de auxe e declive deica entrar nunha derradeira fase de estabilización trala longa posguerra.

Un primeiro período de vinte anos de duración aproximada, comprendido entre os anos 1885 e 1905, exemplifica o tránsito do século dezanove ó vinte elevando o número anual de matrimonios deica cotas que case acadan os douscentos (199 no 1900) para logo caer en picado deica os 101 celebrados no 1915. A crise de mortalidade epidémica da gripe do 1918 multiplica os efectos daquela tendencia pero a recuperación prodúcese de inmediato: no 1920 rexistramos xa 160 matrimonios e no ano 1930, nada menos que 187.

A Guerra Civil provoca unha profundísima depresión demográfica situando o número de enlaces anuais en cotas mínimas: só cincuenta e tres no ano 1937. Sen embargo, rematada a contenda o ciclo evolutivo entra nunha fase de extraordinario dinamismo colocando a media de matrimonios moi por enriba dos douscentos (237 no 1941, exactamente os mesmos ca no ano 1970), reacción natural dunha poboación castigada pola guerra que intenta recuperar o tempo e as persoas perdidas. A partir do 1946 estabilízanse os matrimonios por riba dos 190 de media anual deica o final da observación.

Táboa 19. Taxa comparativa de nupcialidade e idade media ó matrimonio, varóns e mulleres, 1887-1970

Anos	Concello	Taxa ‰	Vila	Taxa ‰	Idade v.(*)	Idade m.(*)
1887-00	2.274	6´65	121	6´84		
1901-10	1.534	6´38	99	6´51	29´97	25´19
1911-20	1.290	5´19	94	5´39	30´8	26´92
1921-30	1.463	5´61	105	5´04	28´8	23´44
1931-40	1.436	5´33	87	3´65	28´24	24´12
1941-50	2.038	7´35	171	6´28	29´46	25´12
1951-60	1.922	6´75	190	5´95	29´24	25´77
1961-70	1.997	7´09	260	6´21	27´64	24´45

(*) Incluídas segundas nupcias.

FONTE. RCE. Elaboración propia.

A análise deste indicador esixe unha matización previa relacionada co rexistro dos matrimonios, cerimonia que tradicionalmente se

celebra na parroquia da noiva, de modo que este feito pode inducir leves desviacións cuantitativas entre o total do concello e o vilego cando o enlace se celebra dentro do ámbito municipal. As taxas fluctúan entre o 5 e o 7 por mil, un pouco por debaixo da tónica provincial: 7'59 ‰ no 1900; 6'47 no 1910; 6'21 no 1920; 6'72 no 1930; 8'76 no 1940; 6'70 no 1950; 7'41 no 1960 e 8'14 no ano 1970⁶.

Merecen un comentario máis polo miúdo as seguintes incidencias:

- a) A diferenza tan acusada rural-urbano na década 1931-1940, ou, expresado doutra maneira, a causa de que a retracción dos matrimonios fose moito máis acusada na vila ca no total municipal. Parece normal que en épocas de conflito grave –Guerra Civil neste caso–, se anulen ou pospoñan moitos matrimonios (aínda que non todos) á espera de mellores tempos, circunstancia que se aprecia no considerable incremento da idade nupcial desa época. Pero tamén o sería a fuxida de persoas politicamente significadas, circunstancia que afectou especialmente á vila, e a chamada a filas dos elementos masculinos en idade militar, proporcionalmente máis numerosos no núcleo urbano ca no rural. Por último cabe tamén pensar en certo “éxodo urbano” cara as aldeas natis na procura de tranquilidade e refuxio.
- b) O optimismo nupcial 1941-50. As cifras son elocuentes: os 1.436 matrimonios celebrados entre 1931-1940 convírtense na seguinte década en 2.038, salto cuantitativo que encontra a primeira explicación no remate do conflito armado, o regreso dos soldados do fronte de guerra e a celebración dos enlaces aprazados por mor do conflito. Esta aceleración da nupcialidade adoita aparecer tralos episodios de crisis de mortalidade, como se pode comprobar na gráfica correspondente con arreglo ós episodios epidémicos do 1886 e 1918.
- c) Vén sendo unha constante histórica a superior idade dos varóns á hora de acceder ó matrimonio, circunstancia que se constata

6 HERNÁNDEZ BORGE, J. *Dinamismo y estructura de la población en la provincia de Pontevedra (1900-1970)*. Santiago de Compostela, 1974, pax. 43.

neste estudio, incrementada se cabe pola inclusión das segundas nupcias, opción elexida maioritariamente polos homes. A propia emigración retrasa a idade nupcial á espera do regreso definitivo ou da mellora económica que permita o enlace. A idade ó matrimonio das mulleres, que en ausencia de control da natalidade inflúe decisivamente na fecundidade, mantén con respecto ós varóns unha marxe aproximada de catro anos.

VIII. A vila e os núcleos periféricos

No preámbulo deste traballo indicábase que, por cuestións metodolóxicas, consideraríamos como urbana a poboación dos pequenos núcleos que rodean a vila da Estrada. Nos nomenclátoreos oficiais, con lixeiras variacións, considéranse como tales: Castrelo, Figueroa de Arriba, Figueroa de Abaixo, Río de Sapos-Pedregal, Vilar, Cañoteira, Decoita, Pozo do Barro e Regueiro, circunscricións historicamente vinculados a Ouzande, Guimarei e Figueroa e finalmente anexionados á parroquia da Estrada. Estas entidades participaron moi activamente no desenvolvemento demográfico da vila, chegando, en ocasións, a constituir o 26 por cento dos seus efectivos humanos. Este aporte de poboación evolucionou, con arreglo ós censos oficiais, da forma que abaixo se especifica.

Táboa 20. A Estrada 1887-1970, poboación da área urbana e periurbana; % de participación

Ano	Pob. urbana	Pob. periurbana	% participación
1887	908	197	21
1900	1.224	197	16´09
1910	1.287	329	25´56
1920	1.592	277	17´39
1930	1.958	337	17´21
1940	2.100	367	17´47
1950	2.472	505	20´42
1960	2.700	708	26´22
1970	4.167	797	19´12

FONTE. INE: Elaboración propia.

Táboa 21. Evolución da poboación dos núcleos periurbanos da Estrada. 1887-1970

	1887	1900	10	20	30	40	50	60	70
1	10	-	-	-	-	-	-	-	-
2	64	74	100	110	131	157	161	171	210
3	74	95	127	126	75	92	130	174	177
4	12	*	**	-	26	23	43	31	42
5	-	*	**	-	11	10	51	92	-
6	-	*	**	-	11	20	39	43	-
7	-	*	**	-	20	15	22	118	-
8	-	*	**	-	***	6	9	25	124
9	37	*	**	41	38	44	50	54	244

FONTE. INE. Elaboración propia.

(*) Consígnaselle a “otros” 28 habitantes.

(**) Consígnaselle a “otros” 102 habitantes.

(***) Consígnaselle a “otros” 25 habitantes.

1. Castrelo. 2. Figueroa de Arriba. 3. Figueroa de Abaixo. 4. Río de Sapos e Pedregal. 5. Decoita. 6. Cañoteira. 7. Pozo do Barro. 8. Regueiro. 9. Vilar.

IX. Conclusións

1. A ocupación do territorio estradense apenas sofre transformacións no decurso da centuria 1870-1970, oscilando os índices de densidade entre os 85 e 91 h/km², cifra que ascende lixeiramente –deica 101–, se incluímos a poboación urbana. As estruturas poboacionais fundamentadas nas parroquias seguen vixentes, observándose o crecemento dos núcleos periurbanos (sobre todo Vilar e O Regueiro) e a extensión da propia área urbana da Estrada.
2. A poboación estradense confórmase definitivamente no decurso do século dezanove acadando o vinte nunha situación de plenitude e esgotamento tan acusados que apenas deixa marxe para o crecemento.
3. O modelo demográfico rural ven definido por unhas taxas de natalidade e nupcialidade baixas xunto a unha emigración moi intensa; a súa acción conxunta apenas permite o crece-

mento. Os índices relativos á natalidade, nupcialidade e crecemento da área urbana, pouco optimistas en xeral aínda que superiores ós rexistrados no rural, non explican por sí mesmos o forte crecemento da vila, que medrou, fundamentalmente, a expensas da inmigración.

4. Durante todo o século XIX e gran parte do XX o rural estradense mantense como área emisora de forza de traballo procedente do sector agrario. Paralelamente a vila –típico centro terciario urbano cun moderado grao de industrialización–, asume a función de centro receptor dunha parte daquel excedente humano procedente do seu entorno inmediato pero tamén acolle persoas doutros lugares de Galicia e España.
5. No decurso da centuria 1870-1970, ámbito cronolóxico deste traballo, padécense alomenos catro crises demográficas de distinta intensidade no concello estradense, sendo a máis profunda delas a rexistrada entre os anos 1937-1941, que afectou ós nacementos (mínimo do 1939), matrimonios (mínimo 1937-38) e mortalidade (máximo 1941). A posterior restauración da normalidade demográfica lógrase mediante a activación dos mecanismos internos de recuperación: diminución da idade ó matrimonio, incremento da nupcialidade e ralentización da emigración.

Fontes

Instituto Nacional de Estadística (INE). Nomenclátors, Censos, Anuarios e Reseñas provinciais.

Rexistro Civil de A Estrada (RCE). Rexistros de Nacementos, Matrimonios e Defuncións, anos 1871-1970. Algúns legaxos soltos do *Registro de fetos*.

Bibliografía

- BEIRAS, X.M., *Estructura y problemas de la población gallega*. A Coruña 1970.
- EIRAS ROEL, A. “Demografía” en *Gran Enciclopedias Gallega*, T. VIII. pp. 245-251.
- FARIÑA JAMARDO, X. *Os concellos galegos*. A Coruña 1990.
- FERNÁNDEZ BASCUAS, María J., “Aproximación á xénese urbanística da vila de A Estrada II”, en *A Estrada, miscelánea histórica e cultural*, nº 3, 2000, pp. 101-125.
- FERNÁNDEZ CASTRO, J.A. “Familias e veciños do lugar y aldea de La Estrada a mediados do século XVIII”, en *A Estrada, miscelánea historia e cultural* nº 8, 2005, pp. 113-139.
- HENRY, L., *Demografía*, Barcelona, 1976.
- HERNÁNDEZ BORGE, J., *Dinamismo y estructura de la población en la provincia de Pontevedra (1900-1870)*. Santiago de Compostela, 1974.
- LÓPEZ TABOADA, X.A., *La población de Galicia 1860-1991; crecimiento, movimiento natural y estructura de la población de Galicia*. A Coruña, 1996.
- MAGARIÑOS, A., *A demografía na Galicia contemporánea, 1900-36. Documentos e textos básicos*. Noia, 2003.
- MIRALBÉS, TORRES, RODRÍGUEZ, *Mapa de límites de las parroquias de Galicia*. Santiago de Compostela, 1979.
- PRECEDO LEDO, A., *Ciudad y desarrollo urbano*. Madrid, 1996.
- PRESSAT, R., *El análisis demográfico: concepto, métodos, resultados*. México, 1983.
- REIMÓNDEZ PORTELA, Manuel, *A Estrada rural*. Pontevedra, 1990.
- REY CASTELAO, Ofelia, *Aproximación a la historia rural en la comarca de La Ulla (Siglos XVII y XVIII)*. Santiago e Compostela, 1981.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R., *A Estrada, xente e paisaxe*. A Estrada, 2003.
- XUNTA DE GALICIA, *A poboación de Galicia, a crise demográfica e o seu impacto territorial*. A Coruña, 1994.

APÉNDICE

I. Natalidade

Anos	A	B	C	D
1871	455	16	9	25
1872	322	11	9	20
1873	617	14	15	29
1874	594	20	13	33
1875	634	18	12	30
1876	588	13	24	37
1877	594	17	27	44
1878	604	12	18	30
1879	545	19	21	40
1880	528	17	26	43
1881	531	10	19	29
1882	557	15	23	38
1883	523	22	21	43
1884	548	26	19	45
1885	511	27	19	46
1886	549	23	15	38
1887	546	27	20	47
1888	514	21	8	29
1889	546	25	15	40
1890	465	18	17	35
1891	578	24	23	47
1892	501	14	23	37
1893	551	24	19	43
1894	566	22	19	41
1895	575	30	20	50
1896	579	16	23	39
1897	609	21	16	37
1898	574	28	20	48
1899	612	18	25	43
1900	640	21	20	41
1901	602	20	16	36
1902	656	19	16	35
1903	718	26	15	41
1904	669	21	30	51
1905	667	23	24	47
1906	580	20	26	46

Anos	A	B	C	D
1907	564	16	27	43
1908	683	20	28	48
1909	674	25	21	46
1910	645	22	29	51
1911	664	33	21	54
1912	604	25	32	57
1913	579	34	26	60
1914	563	32	19	51
1915	582	26	27	53
1916	626	32	20	52
1917	709	27	22	49
1918	605	18	20	38
1919	638	20	29	49
1920	609	24	15	39
1921	579	29	26	55
1922	588	28	19	47
1923	601	17	25	42
1924	562	24	22	46
1925	597	18	29	47
1926	575	34	22	56
1927	569	25	29	54
1928	655	34	31	65
1929	576	29	25	54
1930	654	42	23	65
1931	590	28	23	51
1932	701	32	30	62
1933	702	29	29	58
1934	710	27	28	55
1935	670	32	21	53
1936	656	22	22	44
1937	578	19	21	40
1938	425	12	22	34
1939	399	20	24	44
1940	545	16	32	48
1941	535	28	23	51
1942	552	27	24	51
1943	600	37	23	60
1944	635	32	28	60
1945	681	34	33	67

Anos	A	B	C	D
1946	634	42	31	73
1947	558	39	34	73
1948	613	38	35	73
1949	568	38	36	74
1950	534	34	34	68
1951	457	39	36	75
1952	493	26	29	55
1953	464	29	38	67
1954	430	33	32	65
1955	435	36	33	69
1956	474	42	42	84
1957	427	23	47	70
1958	402	33	36	69
1959	445	45	33	78
1960	409	37	29	66
1961	409	43	33	76
1962	405	35	39	74
1963	396	41	40	81
1964	415	49	45	94
1965	389	61	55	116
1966	365	40	56	96
1967	397	46	56	102
1968	379	47	46	93
1969	372	52	54	106
1970	376	31	51	82

A. Nacementos anuais no conxunto municipal. B. Nacementos varóns zona urbana. C. Nacementos mulleres zona urbana. D. Total nacementos zona urbana.

II. Mortalidade

Anos	A	B	C	D
1871	542	6	10	16
1872	491	11	5	16
1873	524	7	7	14
1874	660	10	5	15
1875	546	5	5	10
1876	514	6	6	12
1877	479	6	12	18
1878	580	13	7	20
1879	565	10	14	24
1880	478	5	7	12
1881	492	18	11	29
1882	476	11	12	23
1883	521	12	14	26
1884	615	14	14	28
1885	449	10	9	19
1886	763	11	13	24
1887	598	17	10	27
1888	576	10	11	21
1889	522	6	9	15
1890	494	13	14	27
1891	610	25	18	43
1892	471	9	12	21
1893	514	10	13	23
1894	474	11	13	24
1895	529	13	9	22
1896	480	10	9	19
1897	433	10	21	31
1898	499	11	13	24
1899	511	18	10	28
1900	479	15	11	26
1901	538	12	9	21
1902	533	12	10	22
1903	460	7	7	14
1904	488	14	8	22
1905	468	10	10	20
1906	463	12	14	26
1907	489	10	12	22
1908	442	10	12	22

Anos	A	B	C	D
1909	461	6	13	19
1910	467	17	14	31
1911	468	8	6	14
1912	383	5	7	12
1913	422	14	9	23
1914	416	12	10	22
1915	428	12	12	24
1916	425	4	18	22
1917	432	9	9	18
1918	655	22	19	41
1919	478	11	8	19
1920	484	15	23	38
1921	414	18	11	29
1922	393	14	17	31
1923	372	12	12	24
1924	486	9	13	22
1925	350	16	8	24
1926	319	7	8	15
1927	351	10	15	25
1928	342	14	18	32
1929	355	20	13	33
1930	348	9	6	15
1931	367	15	12	27
1932	393	12	12	24
1933	350	7	7	14
1934	384	16	13	29
1935	356	14	12	26
1936	376	11	10	21
1937	360	14	10	24
1938	377	11	16	27
1939	474	21	21	42
1940	413	17	20	37
1941	510	17	25	42
1942	365	17	19	36
1943	443	15	13	28
1944	389	11	11	22
1945	323	11	12	23
1946	326	16	15	31
1947	316	16	10	26

Anos	A	B	C	D
1948	319	17	7	24
1949	340	17	15	32
1950	305	9	15	24
1951	330	9	8	18
1952	273	7	16	23
1953	259	9	8	17
1954	244	10	12	22
1955	265	15	10	25
1956	265	17	13	30
1957	256	10	18	28
1958	239	14	10	24
1959	262	13	16	29
1960	265	19	15	34
1961	221	14	16	30
1962	255	17	11	28
1963	213	11	17	28
1964	256	12	19	31
1965	246	21	18	39
1966	244	8	18	26
1967	248	14	17	31
1968	251	13	16	29
1969	275	14	18	32
1970	242	15	16	31

A. Defuncións anuais no conxunto municipal. B. Defuncións varóns zona urbana.
C. Defuncións mulleres zona urbana. D. Total defuncións zona urbana.

III. Nupcialidade

Anos	A	B
1871	79	1
1872	73	9
1873	110	4
1874	189	5
1875	142	14
1876	140	6
1877	138	8
1878	117	3
1879	133	8
1880	96	1
1881	103	5
1882	129	1
1883	134	5
1884	107	3
1885	163	10
1886	170	5
1887	130	6
1888	117	4
1889	156	5
1890	150	4
1891	197	2
1892	143	10
1893	160	10
1894	184	12
1895	163	14
1896	171	16
1897	157	9
1898	173	8
1899	174	11
1900	199	10
1901	165	6
1902	194	17
1903	149	7
1904	146	10
1905	141	10
1906	153	10
1907	130	11

Anos	A	B
1908	172	10
1909	145	9
1910	139	9
1911	135	8
1912	143	12
1913	111	10
1914	103	6
1915	101	12
1916	121	8
1917	135	9
1918	128	11
1919	153	8
1920	160	10
1921	129	10
1922	163	12
1923	147	8
1924	144	12
1925	147	11
1926	127	8
1927	152	10
1928	118	10
1929	149	9
1930	187	15
1931	175	16
1932	178	11
1933	160	7
1934	163	9
1935	161	4
1936	116	3
1937	53	2
1938	83	6
1939	120	11
1940	227	18
1941	237	17
1942	215	14
1943	195	20
1944	213	16
1945	192	18
1946	196	18
1947	187	15

Anos	A	B
1948	215	20
1949	212	12
1950	176	21
1951	184	22
1952	181	12
1953	167	14
1954	201	23
1955	209	21
1956	216	23
1957	195	19
1958	195	20
1959	179	15
1960	195	21
1961	195	25
1962	201	17
1963	199	25
1964	179	24
1965	169	19
1966	196	32
1967	204	28
1968	204	31
1969	213	30
1970	237	29

A. Matrimonios anuais no conxunto municipal. B. Matrimonios zona urbana.